

Molnár Attila Károly

AZ ÚRIEMBER SZÜLETÉSE ÉS HANYATLÁSA

Horkay Hörcher Ferenc: *A gentleman születése és hanyatlása*. Helikon Kiadó, Budapest, 2006, 206 oldal, 2990 Ft

A 20. század második felét a társadalomtudományok uralma jellemezte, amely gondolkodás középpontja a társadalom volt, és az a képzet, hogy ennek szerkezete kiismerhető, így alakítható: a tudás hatalom, az ember önmaga ura lehet nemcsak a természet, hanem a társas viszonyai terén is. Ez a fajta tudománykép összekapcsolódott a reformizmussal és azzal a demokratikus reménnyel, hogy az ember csak a maga alkotta szabályoknak, intézményeknek engedelmeskedjen. Az ember végre kézbe veheti saját élete és a neme sorsának irányítását.

Ez az optimizmus, úgy tűnik, leáldozóban van. És a politikafilozófia kezdi visszakövetelni és talán vissza is nyerni korábban betöltött pozícióit. Ebben a visszatérésben külföldön és idehaza is jelentős szerepe van az eszmetörténetnek. Horkay Hörcher Ferenc *A gentleman születése és hanyatlása* című könyve ilyen eszmetörténeti tanulmányok gyűjteménye. Ugyanakkor a kötet témaválasztása is jelzi, hogy az ismét előlépő politikafilozófia egyfajta diszkurzív koalícióban van a konzervatív gondolkodással, témákkal, amelyek közül nehezebben lehetne jellemzőbbet találni az úriembernél, e jellem történeténél és modern hanyatlásánál. Ahogyan a társadalomtudomány, főképpen a szociológia a reformizmus, a progresszizmus különféle irányzataival mutat(ott) választó vonzódást, a magához térő rivális gondolkodásmód a rivális politikai-ideológiai témákhoz vonzódik.

Horkay Hörcher Ferenc ahhoz a gondolkodási hagyományhoz tartozik, amelyik adottnak tekinti a *conditio humanát*, azt, hogy az embernek folytonosan döntéseket kell hoznia – még akkor is, ha a modernitás divatja a döntéskényszertől való menekülést vagy a döntéseink kellemetlen következményeitől történő menekülést ígéri racionalista vagy államszervezési technikák révén. Az ember sorsa, hogy cselekednie kell, nem állhat el, mint a befőtt.

Milyen tudás kell a helyénvaló mérlegeléshez és döntéshez? A szűkös erőforrásokkal számoló, a következményekre tekintő, felelősséggel járó erkölcsi és politikai cselekvés mellett feltehető e kérdés az esztétikai cselekvés terén is. Bizonyos értelemben az erkölcsi és politikai cselekvés is esztétikai, hiszen önmegmutatás, önmagunk bemutatása: egy nemes, nagyszerű cselekedet „szép tett”. A szép tett nem a céljaink teljes elérése, nem a helyzetből adódó lehetőségek teljes kihasználása. De nem is ellentétes ezekkel, hiszen egy győzelem is lehet szép. Az erkölcsi és politikai cselekvés összekapcsolódása esztétikai jelleggel az úriember jellemzője. A cse-

lekvésének esztétikai aspektusa arra vonatkozik, hogy nem elsősorban és nem kizárólag cselekvései következményeit tartja szem előtt. Ilyen értelemben nem haszontelvé, eszközválasztásai nem feltétlenül a leghatékonyabbak – de ő örömét leli a döntésben.

Milyen tudás alapján zárunk cselekvési lehetőségeket, vagy ha fel is merülnek, hessegetjük el azokat? Noha a mai tömegoktatás a „használatos” és „piacképes” tudás jelentőségét hangsúlyozza, ezzel a tömeget termeli újra, aki csak a technológia részeként tud cselekedni, de sem áttekintő, sem értelmező, sem mérlegelő és célkitűző képessége nincs. Úgy tűnik, ezek a képességek elsősorban a „haszontalanak” nevezett tudások megszerzése során alakulnak ki, és tesznek valakit vezetésre képessé – jó életet élni képessé. A tömegoktatás hívei is tudják ezt; tudják, hogy a „haszontalan” tudások az úriember jellemzői, ezért az úriember elleni harcuk egyik legfontosabb része a kialakulásának megakadályozása, a nevelési intézményeinek és azok tananyagának felszámolása.

A konzervatív gondolkodás általában szkeptikus a cselekvés elméleti megalapozhatóságával: kívánatos a helyénvaló cselekvés megtalálása, amely azonban nem vezethető le dedukcióval valamely alapelvekből. Többek közt azért sem, mert mindig több alapelvünk is van, és ezek gyakorta összeütköznek. Másrészt a gyakorlat, a cselekvés nem logikus, deduktív vagy demonstratív, hanem megtanult rutinokon alapul. Illetve – a határhelyzetek, a döntést kívánó helyzetek esetén – az értelmezési és döntési képességeken. Ezért e gondolkodás az elméletalkotással szemben a jellemet és vele a nevelést, valamint a történetírást kedveli.

Egy egyén élettörténete, egy intézmény vagy egy ország, nép története számtalan helyzet, dilemma leírása, értelmezése – mit láthattak a helyzeteikből a korabeli emberek, milyen szempontjaik lehettek –, és számtalan döntés s következményeik leírása. A történetek ugyanis tartalmazzák azt a politikai-erkölcsi tudást, amely alapján cselekedtek, és amely tudás nem vagy csak részben foglalható tételekbe. Azonban minél jobb egy történetírás, annál inkább *sűrű leírás*, annál inkább számtalan jelentést tartalmaz, amelyekre csak az újabb és újabb olvasás során figyelünk fel. Ezért is a nagyok a nagy történetírók, és ezért is olvassuk újra és újra őket nemzedékek óta. Ezért is virágzik az eszmetörténet-írás, mert az európai-keresztény, roppant sokszínű hagyomány-mátrixunkból újabb és újabb jelentéseket, szempontokat tud előbányászni.

A történetírás e sajátos ága, a ma Magyarországon talán még kevésbé erős eszmetörténet nem elmélet. Nem végleges megoldásokat ad, hanem egy-egy probléma, dilemma vagy fogalom történetén keresztül megmutatja azt a számtalan kulcsot, érveket, szempontokat, amiket a cselekvők figyelembe vettek vagy korukban figyelembe vehettek volna. Az eszmetörténetből nem azt ismerjük meg, milyen volt a világ, hanem azt, hogy ma mit gondolunk arról, hogy egykor mit gondoltak arról: milyen a világ. Horkay Hörcher Ferenc kötete az úriember fogalmának történetéről szól: hogyan alakult az úriember (*kaloikagathoi*) képze, milyen vonásokat

tartalmazott az úriember jelleme. A történetírás és vele az eszmetörténet a politikai-erkölcsi tudás *sűrű* tára.

Az eszmetörténet sajátos szereppel és jelentéssel bír. A marxista vagy a nemrégiben elterjedt társadalomtörténet az embert vak történelmi vagy „társadalmi” – akár-mik is azok, mindenképpen személytelen – erők, okok, törvények játékanak tekinti, és cselekedeteiket ezekkel magyarázza. Ezzel eltekint a helyzetek esetlegességétől és a belőle fakadó döntéskényszertől, a döntések személyes voltától, a felelősségtől, a döntés módjától s a döntés során alkalmazott tudásoktól és képességektől. Ezzel szemben az eszmetörténet azon a hangsúlyos állításon alapul, hogy az ember nem biliárdgolyó, nem személytelen erők, okok és más izék játékszere. Nézetei vannak, tudása, amit fáradsággal szerzett. És nézeteinek következményei vannak: értelmezi magát, helyzetét, cselekedeteit, azok következményeit. Az európai jellem, az európai egyéniség – akit gyakorta úriembernek neveznek – szabadsága ebben az értelmezésben áll. Azonban e szabadság műveltséget előfeltételez: sokféle forrást az ön- és helyzetértelmezéshez. E jellem kifejlődése a megkülönböztető és mérlegelő, ítéletalkotó képesség növekedését jelenti. Az úriember tud disztinkválni. Emiatt mosódik össze az erkölcsi-politikai cselekvés módja az esztétikaival. Minél inkább képes az egyéniség a megkülönböztetésre, annál inkább esztétizált a gondolkodása.

Ezért az eszmetörténet, úgy tűnik, akaratlanul is egyfajta diszkurzív koalícióban van az antimodernista gondolkodással. Az eszmetörténet – rég elfeledett témák, problémák, viták felelevenítése – a Modernek által legyőzött Régiek lázadása. Az eszmetörténet egyfajta emberképpel, a *conditio humana* fenti képével jár – azzal, ami a Modernek uralomra jutása előtti gondolkodást jellemezte. E diszkurzív koalíciót talán a Modernek is felismerték, és talán ezzel magyarázható, hogy olyan élesen ellenzik az eszmetörténet megjelenését az egyetemi képzésben, hiszen az eszmetörténet a Modernek előfeltevéseit kezdi ki és ajánl helyette másokat.

De ki volt az úriember, aki felemelkedett és lehanyatlott? Mikor és hol volt a zenitje? Hol keressük? Az úriember története Horkay Hörcher Ferenc leírásában az európai jellem, az európai egyéniség története. A történetírás természetesen nem demokratikus, nem egyenlőségen alapul, hanem pontosan azzal ellentétes: a megkülönböztetés a történetírás lényeges eleme. Nemcsak a témaválasztás jellemző egy elbeszélésre, de az is, hogy mely korban, mely alakokban találja a típus legszébb, legteljesebb megfogalmazását. Az úriember – ebben elég nagy az egyetértés – valamikor a 16–19. századokban lehetett a zenitjén, és hanyatlása a tömegdemokrácia kialakulásával függ össze. Igen, az úriember nem volt demokrata. Elkülönült, és jellemzője a különbségtevés volt. A megkülönböztetés hierarchiaalkotás és értékelés: lesz szép és szebb, de csúnya is; helyes és kiváló, de helytelen is. A demokrácia, az egalitarianizmus minden formája ezért ösztönösen az úriember, az európai egyéniség ellensége. Mivel az úriember szereti a döntéshozatalt, vállalja a felelősséget is, és ezért kedveli a sokféleséget. Keresi az olyan helyzeteket, ahol gyakori a sokféleség és a döntés, kezdeményezés.

Az ilyen helyzetek metaforája a sport és a játék. A játék során szabályokat és a döntőbíró tekintélyét elfogadva, a keresztény engedelmesség eszményét is folytatva gyakorolhatja az ítéletalkotást, értelmezést, és kezdeményezhet. És a sportban tanulhatja meg az úriember egyik fontos tulajdonságát, a nagyvonalúságot (*megalopszükhosz*), amivel egykor az arisztokráciát jellemezte Arisztotelész. A sportszerűség a lovagi kultúra továbbélése az úriemberben: a helyzet nem teljes kihasználása, a vesztes felemelése, az ellenfél összes hibáinak és a rendelkezésre álló eszközöknek nem teljes felhasználása. Az úriember nem hatékony, és értékeli a haszontalanságot – mindez együtt jár cselekvéseinek esztétikai aspektusával. Az úriembernek, szemben a modern tömegemberrel, nem jogai vannak, hanem ízlése és neveltetése: jogairól, azaz legitimnek tekintett akarataról könnyedén lemond, és szívesen fenntartja az emberi kapcsolatok jog nélküli senkiföldjét. Nem pusztán azért engedi előre az ajtónál a nőket, hogy hátulról is megnézhesse őket. Az udvariasság nem jogokon, nem racionális mérlegeléseken alapuló viszony. Nem az udvariasság a feltűnő, hanem a megsértése. Az udvariasság lemondás, ezért az úriember jelleme magába szívta a lovagi kultúra mellett a keresztény *caritast* és *pietast* is.

Az úriember korántsem konzisztens, de koherens jelleme tartalmazza a vonzódást a rendhez, ám a kaland- és kockázatkeresést is, az engedelmességet és kezdeményezést, az önfegyelmet és a kritikát, újítást. Az úriember nem bárgyú tejbetök, bár lehet békés, de magába olvasztotta a lovageszményből az ügy iránt odaadó harcos alakját is. Hogy hol van az engedelmesség és a tekintély elfogadásának, a rend és hagyomány követésének, illetve a kezdeményezésnek, újításnak a határa? Nem írható le valamely elmélettel vagy alapelvvel, és mindig elvétheti az úriember is. Annyira nem állapítható ez meg, mint más fontos határvonalak sem, mint a nappal és az éjszaka határa sem. Az úriember megérzi cselekvése helyénvaló voltát, de tudja, hogy tévedhet, és vállalja bukását.

Horkay Hörcher Ferenc könyve viszonylag kevésbé tárgyalja az úriember hanyatlását, pedig ez már azokban a korokban – a 19. században – téma lett, amelyeket ma inkább az úriember virágzásának gondolnak. Az úriember, úgy tűnik, nem tudta túlélni az utolsó kétszáz év modern világát, elsősorban az egyenlőséget – hiszen az úriember tudásának, cselekvéseinek szépsége és nagysága a különbség iránti fogékonyságán alapult. Azonban az egyenlőség magával hozta, hogy a jellemtelemeket, a nem-úriembereket megítélni tilos lett. Sőt a nem-úriemberek hatékonyak lehettek az érdekérvényesítésben, így megszerzett hatalmukat felhasználva törekedtek az úriemberek felszámolására. Ezek a jellemtelen sikeresek lettek a minta- és példaadók a tömegkultúra révén, akik az udvariasságot a gyengeség jelének tekintik.

Számossága miatt az úriemberrel szemben álló tömeg mindenkire rá tudja kényszeríteni vágyainak szolgálatát, amely vágyak elsősorban anyagiak. Már a tömegdemokrácia kialakulása előtt kultúrávesztésről, a barbárok vertikális hódításáról írtak a megfigyelők. És sosem felejtették ki e leírásokból az egyéniségvesztést:

az egyenlőség és a különbség (az azonosítók) elvesztése anonimitást eredményez, ezzel a felelősség előli elmenekülés lehetőségét is. Így, felelősség híján a helyesen dönteni tudás csak lassan és fáradtsággal megszerezhető képessége is jelentéktelenné vált a tömegember szemében.

Az úriember hanyatlása a barbarizmus mellett a politikai hedonizmussal és az állam hatalmának kiterjedésével jár együtt. Az úriember az állam és a szociális biztonság kiterjedésével együtt tűnt el. A jellemből fogyasztó lett, a szabadságból „biztosított életforma”. Az úriember hanyatlásával a modern barbár felszabadult, azt veszi el, amit megkíván – erőszakosan reagál minden akadályra és korlátozásra; de akkor is kibírhatatlan, ha győz, mert ekkor az ügyeskedő trükkjeire büszke.

Kandalló bársekrénnyel a Zala megyei taszilópusztai házban (1934)